

I. I. ШУСТАК

УДК 94 (477)

РЕЛІГІЙНА ПОВЕДІНКА НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР У 1950-60 РР. У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ (НА МАТЕРІАЛАХ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ, ЛЬВІВСЬКОЇ, ДРОГОБИЦЬКОЇ, СТАНІСЛАВСЬКОЇ, ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛ.)

У статті охарактеризовано основні аспекти релігійної поведінки населення західних областей УРСР у 50-60 рр. ХХ століття у контексті дослідження історії повсякденності регіону.

Ключові слова: релігія, церква, священник, релігійна поведінка, віруючий.

В статье охарактеризованы основные аспекты религиозного поведения населения западных областей УССР в 50-60 гг XX века в контексте исследования истории повседневности региона.

Ключевые слова: религия, церковь, священник, религиозное поведение, верующий.

The article describes the main aspects of religious behavior of the western regions of the USSR in the 50-60 years of the twentieth century in the context of the study of the history of everyday life in the region.

Keywords: religion, church, priest, religious behavior, believer.

Актуальність та постановка проблеми. Цікавою була трансформація стосунків влади та церкви, яку ми спробуємо прослідкувати на прикладі населення Західної України. Незважаючи на активні намагання радянського керівництва створити в СРСР повністю атеїстичне суспільство на основі науково-матеріалістичного світогляду, експеримент так і залишився на стадії формування, насправді воно таким ніколи не було. Адже у Радянському Союзі завжди існувала певна критична маса віруючих людей. Поруч з цим у великої кількості людей напівсвідомо зберігались елементи релігійного світогляду. До зростання рівня релігійності

спричинилися події під час Другої світової війни. Збільшилася кількість людей, які відвідували культові установи, святкували релігійні свята та активно обговорювали питання релігії у повсякденних розмовах. Як наслідок у хрущовський період розпочався масовий наступ на церкву: закривалися культові споруди, скоротилась кількість священнослужителів, поширювалась антирелігійна пропаганда, була заборонена діяльність деяких релігійних об'єднань. Деяко пізніше, у період так званого «застою», відбулась лібералізація влади та церкви. А повна реабілітація церкви розпочалась у період перебудови.

Аналіз актуальних досліджень. Проблеми, пов'язані з релігійним життям радянських людей, ще не достатньо досліджені науковцями. У радянський період не було умов для їх об'єктивного дослідження. Питання релігії якщо й розглядалися, то в контексті боротьби з так званими «релігійними пережитками». Прикладом є книга В. Ю. Келембетової «Побут і релігійні пережитки» [1]. Більш сприятливі умови для вивчення історії церкви та релігії в радянському суспільстві склалися в роки перебудови. Але й тоді ці питання висвітлювалися з позицій традиційної радянської історіографії та марксистсько-ленінської ідеології.

Сьогодні тема історії церкви в радянський період привертає увагу багатьох вчених, проте мало дослідженим залишаються питання про місце релігії в повсякденному житті радянських людей. Деякі аспекти цієї проблеми розглядалися у комплексних наукових працях працівників інституту історії у серії наукових публікацій «З історії повсякденного життя» [2], [3], [4]. Проте вони мало уваги зосередили щодо розкриття питання ролі різних релігійних конфесій в повсякденному житті мешканців УРСР, а зокрема і її західної частини. Політику держави щодо релігії і церкви свого часу досліджували В. Даниленко [5], В. Баран [6], В. Іваненко [7], В. Войналович [8] і Андрухів [9], М. Парашевін [10]. Участь віруючих у богослужіннях та відзначенні свят дослідив П. Боднарчук [11], а традиційні вірування як компонент повсякденного життя вивчала В. Лисак [12]. Узагальнена праця про становище православної церкви в УРСР належить В. Пашенку [13], а про розвиток греко-католицької церкви на Тернопільщині досліджував Я. Стоцький [14].

Джерельною базою нашого наукового дослідження є документи Центрального Державного архіву громадських об'єднань України, Центрального Державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Тернопільської області,

зокрема матеріали уповноважених у справах Руської православної церкви та уповноважених у справах релігійних культур (інформаційні звіти, довідки, переписки, постанови) статті та наукові монографії, спогади очевидців.

Виклад основного матеріалу. У статті ми ставимо за мету дослідити релігійну поведінку як одну з складових повсякденного життя населення західних областей УРСР, а зокрема Тернопільської, Львівської, Дрогобицької та Станіславської (Івано-Франківської). Релігійна поведінка – це сукупність релігійних дій особи чи групи людей, обумовлених релігійною вірою [15]. Ці дії виявляються у виконанні релігійних обрядів, відвідуваності храмів і молитовних будинків.

Так, незважаючи на те, що офіційно у Радянському Союзі церква була відокремлена від держави, проте представники радянської влади постійно тотально контролювали релігійну ситуацію в країні, розуміючи те значення, яке вона мала на формування світогляду населення. У контексті 50-60 рр. можна виділити три періоди: у 1950-1958 рр. представники влади відносно лояльно ставились до релігії, мало втручалися у релігійні справи населення на досліджуваній території; період 1959-1964 рр. навпаки можна охарактеризувати як тотальний наступ влади, завдяки насамперед установкам, які надходили від її лідера М. Хрущова; період ж 1964-1970 рр. – це початок так званого «застою», знову ж лояльного ставлення до церкви, та всього, що було пов'язане з релігією. Суттєво відрізнялась релігійна ситуація у західних областях УРСР, зокрема Львівській, Дрогобицькій, Тернопільській, Івано-Франківській областях, де була велика кількість різноманітних релігійних течій, і до того ж після війни була ліквідована греко-католицька церква, віруючі якої переважали на цій території. У 50-60 рр. найбільш чисельною конфесією на західноукраїнських землях стала православна, оскільки до якої ввійшла значна частина віруючих

ліквідованої греко-католицької церкви. Радянська влада мала серйозний вплив на очільників церкви і часто втручалась у церковні справи. Спостерігаючи це, велика частина віруючих-уніатів почала відвідувати католицькі храми. За даними архівів на досліджуваній території було й багато католиків. Загалом, відповідно до тодішньої статистики, варто зазначити, що найбільше у регіоні було православних, католиків, євреїв, а також представників різноманітних, переважно християнських, релігійних течій.

У першій половині 50-их рр. віруючі іудейської та римо-католицької общини готувались і проводили релігійне свято Пасхи значно активніше порівняно з післявоєнним періодом. Уповноваженими у західних областях УРСР було зафіксовано значне збільшення відвідувачів костелів і синагог, а серед них значну кількість молодді та дітей шкільного і дошкільного віку, констатується також зростання ріст виконання релігійних обрядів, а саме сповіді, хрещення і прийняття першого Причастя дітьми.

Так, на свято «Судного дня» (Йом-Кіпур – одне з найбільших іудейських свят, яке святкують у вересні) синагогу відвідали: у 1951- близько 1200 чол., 1952 – близько 1500 чол., 1953 - близько 2000 чол. [16, арк. 56].

Єврейська релігійна община м. Львова застосовувала різні методи для належного виконання релігійних обрядів. Так, наприклад, керівництво общини докладало значних зусиль для того щоб отримати пальмову гілку і лимони - необхідні для святкування Нового року, які у Радянському Союзі були величезним дефіцитом. Для того, щоб отримати дефіцитні товари, керівництво общини задіювало Московську, Чернівецьку, Київську синагоги. Голова львівської єврейської общини Махновський мав на меті написати лист послу держави Ізраїль в Москві з проханням допомогти їм у купівлі цих речей в Палестині. Як результат, лимони (10 штук) і пальмові гілки львівська община отримала поштовою посилкою з Палестини [17, арк. 163-164]. Також у м. Львові у 1957

р., перед святкуванням релігійного свята Песаха, синагога отримала дві посилки з «мацою» [18, арк. 82] (Маца — в іудейв прісний хліб (опріснок) із пшеничного борошна, який вживається насамперед під час Песаха. Єдиними інгредієнтами маці є борошно і вода. Маца є найважливішим компонентом урочистої пасхальної трапези, аналогічно як і у християн Паска).

У першій половині 50-их рр. ХХ ст. віруючі дуже ретельно готувались до релігійних свят. Так, за інформацією уповноваженого у справах РПЦ у Львівській області Корчового у містах церкви були прикрашені живими і штучними квітами, ялинками. У багатьох церквах було підсилено освітлення. Алтарі були обрамлені електролампочками, з яких зроблено букви «Р. Х.». У деяких церквах встановлені вертепи з об'ємними фігурами чи іконами, що зображали Різдво Христове. На Водохреще місця в огорожах церков були прикрашені ялинками, килимами, посипані піском [19, арк. 2].

Уповноважений ради у Дрогобицькій області зазначав, що ксьондзи і керівники релігійних общин провели серйозну організаційну роботу серед парафіян і підготували їх до проведення свята Пасхи. Протягом пасхальних святкових днів 1954 року в костелах області спостерігалась висока відвідуваність, храми були святково оформлені, над їх прикрашенням очевидно працювали художники. У м. Мостиськ костел відвідували три общини віруючих загальною кількістю приблизно 7000 чол. Всередині костелу було штучно створена колонна галерея довжиною у 10 м., яка була декорована живими квітами й ілюмінована, у глибині цієї галереї знаходився гріб і у ньому статуя Ісуса Христа, а біля входу лежало розп'яття Ісуса. Батьки приводили з собою до храму дітей. Часто церкву відвідували діти шкільного віку, особливо в суботу, коли учні прямо з шкільної лави йшли до церкви та з книгами на колінах підходили до розп'яття [16, арк. 110].

Релігійні общини, де був відсутній постійний служитель культу, надсилали запити до уповноваженого у справах РПЦ з проханнями надати їм в церкву священика хоча б на свята. Але переважно ці спроби завершувались невдало. Тоді віруючі самостійно збирались у костелах чи каплицях і самі освячували Пасху, приносили «священну воду», молились [16, арк. 110]. Такі зібрання були зафіксовані як у зареєстрованих релігійних громадах, так і у незареєстрованих, неофіційних. Зокрема, у дні великих єврейських свят відбувались «міньяни» - зібрання віруючих на приватних квартирах, де вони молились і виконували релігійні обряди [16, арк. 57]. Такі вияви релігійної поведінки пов'язані перш за все з тим, що у м. Львові, де була найбільша община віруючих-євреїв, функціонувала лише одна синагога, яка не вміщала всіх бажаючих молитись, а також значна кількість віруючих не бажали відкрито проявляти свою релігійну поведінку в зв'язку з репресіями з боку комуністичної влади.

Дещо іншою була ситуація у сільській місцевості. Тут голови сільських рад, очільники колгоспів отримували вказівки всяко обмежувати релігійну поведінку селян. Але саме у селах релігійна свідомість населення була дуже високою, про що свідчать дані відвідуваності храмів та виконання релігійних обрядів.

Хоча відомі випадки, коли і представники керівної верхівки села просили призначити священика. Так, голова колгоспу села с. Реклинець Велико-Мостівського району Львівської області т. Підгайський просив призначити їм в село священика, аргументуючи це тим, що йому часто треба давати селянам коней для того, щоб привезти служителя культу з сусідніх сіл у дні великих релігійних свят. А коли він не забезпечував громаду віруючих села транспортом, то колгоспники масово не виходили на роботу, а збирались великим групами і ходили на відправи та сповідь до церков інших сіл [19, арк. 72].

Загалом, у 50-их рр. у дні релігійних свят колгоспники переважно на роботу не виходили. Так, наприклад, за інформацією уповноваженого по Львівській області у Ново-Яричівському та Ново-Мілятинському районах Львівської області на перший день Великодня 25 квітня 1954 р. у колгоспі не працював жоден трактор, на посадку картоплі вийшов лише колгоспний актив. Аналогічна ситуація була і в інших областях. Зокрема, житель с. Борщівка Лановецького району Тернопільської обл. Бак Т. А., який у 50-60 рр. працював у колгоспі трактористом, згадує, що «за Хрущова якимось сіяли ячмінь на Великдень, і один із сіячів зупинився, перехрестився і сказав: то не ми, Господи, прости, то він, показуючи на трактор» [20]. Тобто все ж, коли була крайня необхідність та дозволяли погодні умови, селяни виходили на польові роботи.

Часто некоректно до віруючих ставились керівники колгоспів. Так, у с. Тухолька Сколівського р-ну Львівської обл., у кінці 1961 р. голова сільради і секретар парторганізації зірвали замок з дверей діючої церкви і перенесли релігійні атрибути в сільський будинок культури. На знак протесту на наступний день колгоспники відмовились виходити на роботу і вимагали виселення за межі села голови сільської ради. Пізніше віруючі зламали замок у клубі й повернули культове майно у церкву [21, арк. 138].

Голова колгоспу с. Горники Ратнівського району Волинської обл. т. Воробіця вимагав від місцевого священика припинити службу в церкві на релігійне свято Покрови 14 жовтня 1954 року і надіслав священику записку такого змісту: «Товарищ поп предлагаю закрить сегодняшнее собрание и прекратить заниматься етим делом и предлагаю в рабочее время не срывать работы». [19, арк. 29-30]. Секретар комсомольської організації с. Острівець Тербовлянського р-ну Тернопільської області Ільків та член комітету, завідувача бібліотекою Луківська звернулись до уповноваженого у справах РПЦ з позитивною характеристикою священика

села і з проханням дозволити йому служити в церкві надалі [21, арк. 137]. Таким чином, позиція керівників колгоспів та сільських голів у 50-60 рр. залежала безпосередньо від вказівок згори. Так, як більшість представників сільської влади були партійними або кандидатами в члени партії, вони діяли згідно позиції комуністичної партії. Але були і винятки, коли очільники сільських установ йшли назустріч громаді села.

Активною релігійною поведінкою у 50-60 рр. відзначалась сільська молодь. Так, за повідомленням уповноваженого по Львівській області, у ряді сіл під час Великого посту 1954 року молодь не танцювала і не співала. У Нестерівському р-ні на початку посту припинили репетиції сільські хорові гуртки, що готували репертуар до святкування 300-ліття воз'єднання України з Росією. У с. Кунин того ж району на репетицію перестали ходити комсомольці.

У с. Глинськ з великими труднощами вдалось зібрати учасників хору, вони заявили, що будуть проводити репетиції лише при закритих ставнях, а коли під час репетиції ставні відкрили, то більшість розійшлась [19, арк. 71].

Таким чином, зазначені факти свідчать про високу релігійну свідомість сільської молоді у післявоєнні роки. Але на зламі 50-60 рр. ситуація кардинально змінилась. Уряд СРСР взяв курс на поширення антирелігійної пропаганди та виховання молоді у радянську дусі. Посиленню пропаганди і сприяли звіти уповноважених у справах РПЦ та релігійних культів. Так, вони зазначали: «Церковники продовжують завдавати шкоди у вихованні трудящих в дусі комунізму. Про це свідчить високий рівень виконання релігійних обрядів, зростання прибутків духовенства і церкви.» [22, арк. 22].

У першу чергу під вплив антирелігійної пропаганди потрапили молодь і діти шкільного віку. Їх свідомість лише формувалась, так як з свідомості старшого покоління релігію викоринити вже було неможливо. Як підсумок, констатуємо, що у

50-их рр. ХХ ст. діти брали активну участь у виконанні релігійних обрядів.

Так, за даними уповноважених, у містах і селах Дрогобицької, Тернопільської, Рівненської і Волинської областей увечері перед Різдом по хатах ходили колядники – переважно діти шкільного віку. Велику роль у формуванні релігійної свідомості дітей відігравали священики. За інформацією уповноваженого у справах релігійних культів при Львівському облвиконкомі: «За участю ксьондзів організовувались групи дітей, юнацтва і дорослих для відвідування віруючих на дому з колядками. На період свят готувались церковні хори, спеціальні проповіді, підбирались для допомоги священикам під час богослужінь юнаки і дівчата» [23, арк. 33]. А у деяких селах західних областей духовенство підпільно готувало дітей до прийняття ними релігійного обряду «перше причастя» і «перша сповідь», які були раніше поширені в греко-католицькій церкві і практично не проводились православними священиками. Так, в с. Сидорів Гусятинського р-ну і в с. Старі Заложці Заложецького р-ну Тернопільської обл., у с. Рудно Пустомитівського р-ну Львівської обл. священики Чиж, Мандзіватий і Чобич підготували і провели з групою школярів у кількості 50 чол. обряди «перше причастя» і «перша сповідь». Батьки спеціально до цього дня підготували одяг і квіти, а священики після проведення обряду організували фотографування дітей [21, арк. 94].

З інформації уповноваженого у справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР «Про багатолюдні служби у церквах на Різдво та хрещення 1956 р.» дізнаємось: «В селах і містах діти у віці від 7 до 14 років перед Різдом носили Вечерю. У населених пунктах всіх західних областей УРСР і Закарпатської, як і в минулі роки, проводилось колядування, тобто ходіння груп віруючих, переважно молодих, по хатах із зіркою і співами пісень, присвячених святу. Колядники зібрали на користь церкви від 500

до 3000 р; ходіння священників по запрошенню із святою водою відбувалось у більшості сіл, а в західних областях і в містах»[24, арк. 14]. Уповноважений також зазначив і про відмінності між східними та західними регіонами УРСР: «У складі тих, хто відвідав церковні служби у дні Різдва і Хрещення у східних областях переважали жінки до 70-80 відсотків, 10-20 відсотків становили старші і чоловіки, молодь 5-10 відсотків, переважно дівчата, дітей шкільного віку практично не було. У західних областях в містах і селах на службі було багато жінок і чоловіків різного віку, а також молоді та школярів. Так, наприклад, у Станіславі на Різдво серед віруючих у соборі не менше 30 відсотків була молодь»[24, арк. 14].

Але незважаючи на посилення антирелігійної пропаганди, за даними уповноважених, на перший день Різдва 1961 р. задовго до сходу сонця церкви були переповнені як звичайним віруючими, так і робітниками і службовцями, які по дорозі на роботу заходили на 20-30 хв. до церкви [25, арк. 16]. На другий день Різдва у храмах було багато молодих людей, які виконували колядки, що співали всі присутні. Були навіть змагання на краще виконання пісень-колядок[25, арк. 17].

До посилення науково-атеїстичної пропаганди змушені були пристосовуватись і священники. Так, священник Журавський з с. Свірж Бобриського р-ну Львівської області у день релігійного свята «П'ятидесятниці» виступив із проповіддю «Про любов до ближнього», у якій зазначив: «Наші близькі – шахтар, лікар, землероб. Вони разом з віруючими будують комунізм. Це нам заповідав Христос. Наша ціль – жити у добрі і мирі». У с. Корніїв Городенківського р-ну Станіславської обл. священник Жураковський літом 1961 р. виступив з проповіддю «Хліб наш насущний», у якій закликав віруючих незалежно від віку включитись у сільськогосподарські роботи. Після цього священник вийшов з групою віруючих у поле [21, арк. 99]. Священник Додик с. Озерна

Зборівського р-ну Терн. обл. говорив у проповіді: «Нехай кожний з вас вважає своїм обов'язком чесно працювати, праця, якою б вона не була, вносить ту маленьку частинку у велике всенародне будівництво, яке ведуть всі народи нашої батьківщини»[26, арк. 25].

Ці та інші приклади свідчать, що релігійна поведінка відповідно та релігійна свідомість населення областей західної частини УРСР у 50-60 рр. були на досить високому рівні, про що свідчать значна відвідуваність храмів, виконання релігійних обрядів. Незважаючи на посилення антирелігійної пропаганди, велика частина молоді та дітей були досить релігійними. Священники відігравали основну роль в організації та об'єднанні релігійних общин, не дивлячись на масові закриття культових споруд. Часто між релігійними общинами та керівною верхівкою села виникали конфліктні ситуації. Позиція радянської влади щодо церкви змусила змінити і деякі елементи проповіді священника, служителі культу намагались застосовувати популярні гасла для залучення віруючих у церкву в тому числі. Очевидно, що значна кількість віруючих людей не відвідували культові споруди та виходили на роботу під час релігійних свят у зв'язку тиском влади. Загалом, у проблема релігійної свідомості та релігійної поведінки населення західних областей УРСР потребує ще детальніших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Келембетова В. Ю. Побут і релігійні пережитки. – К.: «Наукова думка», 1974. – 191 с.
2. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. – [Кн. 2], ч. 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 336 с. – (Серія «3 історії повсякденного життя в Україні»)
3. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крупина, О. Н. Кубальський; відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 210 с.
4. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40-80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи,

- особливості, тенденції змін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 381 с.
5. Даниленко В. Інтернаціоналізація Радянської України / В. Даниленко // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ століття: зб. наук. праць, присвяч. пам'яті акад. НАН України Ю.Ю. Кондуфора. – У 2-х тт. – К., 2004. – Т. 2. – С. 286-313.
 6. Баран В. К., Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) / Баран В. К., Даниленко В. М. - Київ: Альтернативи, 1999. - 304 с. - (Україна кризь віки. - Т. 13)
 7. Іваненко В. В. Історія Радянської держави (1917-1991рр.) / В.В. Іваненко, А.І. Голуб, А.Ю. Шевченко : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / ; Дніпропетровськ. нац. ун-т. - Д. : Вид-во ДНУ, 2007. - 576 с.
 8. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні в 1940-1960-х роках: Політичний дискурс. / – Войналович В. К.: Світгляд, 2005. – 741 с.
 9. Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944-1990 роки: історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2004. – 344 с.
 10. Парашевін М. Релігія та релігійність в Україні / За ред. С. Макеєва. Передне слово О. Івашенко. — К.: Інститутполітики, Інститут соціології НАН України, 2009. — 68 с.
 11. Бондарчук П.М., Участь віруючих у богослужінні та відзначенні свят у радянській Україні у повоєнний період // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?hist=37>
 12. Лисак В. Ф. Традиційні цінності у повсякденному житті українського селянства // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.history.univer.kharkov.ua/book/Lisak%20V.pdf>
 13. Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1946 – початок 1990-х років. – Полтава: АСМІ, 2005. – 631 с.
 14. Стоцький Я. В. Українська греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946-1989). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 432 с.
 15. Бондарчук П.М., Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: особливості і тенденції змін (середина 1940-их – середина 1980-их рр.) // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?hist=37>
 16. Центральний державний архів громадських об'єднань України, Ф. 1, Опис 24, № 3531 208 арк.
 17. Центральний державний архів громадських об'єднань України, Ф. 1, Опис 24, № 4038 320 арк.
 18. Центральний державний архів громадських об'єднань України, Ф. 1, Опис 24, № 4704 425 арк.
 19. Центральний державний архів громадських об'єднань України, Ф. 1, Опис 24, № 3532 320 арк.
 20. Бак Т. А., 1925 р. народження, с. Борщівка Лановецький р-н., Тернопільська обл., початкова освіта, бесіда тривала 2 години 30 хвилин, запис зроблено автором 15.05.2012 р.
 21. Центральний державний архів громадських об'єднань України, Ф. 1, Опис 24, № 5488 259 арк.
 22. Центральний державний архів громадських об'єднань України, Ф. 1, Опис 24, № 5407 157 арк.
 23. Центральний державний архів громадських об'єднань України, Ф. 1, Опис 24, № 4704 425 арк.
 24. Центральний державний архів громадських об'єднань України, Ф. 1, Опис 24, № 4263 200 арк.
 25. Центральний державний архів вищих органів влади України, Ф. 4648, Опис 1, № 144 292 арк.
 26. Центральний державний архів громадських об'єднань України, Ф. 1, Опис 24, № 5908 159 арк.

